

УДК 94(47+57)"1951/1964":323:+061.2

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-21>

Докашенко Віктор,
доктор історичних наук,
професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії,
Горлівський інститут іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
v.m.dokashenko@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-2769-7197

ПРОФСПІЛКИ ТА ТОВАРИСЬКІ СУДИ В КОНТЕКСТІ ПОВОЄННИХ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (1951–1964 рр.)

Досліджується проблема політичної діяльності товариських судів, організаційно підпорядкованих професійним спілкам. Метою статті є уявлення й аналіз політичних аспектів діяльності цих громадських утворень, що функціонували в межах Української РСР у хронологічному діапазоні початку 1950-х – початку 1960-х рр., а також в окресленні політичних завдань професійних спілок у процесі їх функціонування. Вибір хронологічних меж дослідження зумовлений необхідністю порівняти сталінські підходи з діяльністю в період «відлиги».

Причини їх відновлення автор убачає, по-перше, у переважанні в повоєнному світі ліберальних тенденцій, яких тогочасні керівники СРСР аж ніяк не могли оминати. По-друге, не менш важливим мотивом поновлення роботи судів громадськості, з одного боку, була нагальна необхідність відмови від жорстких методів регулювання виробничих відносин, а з іншого – потреба в утриманні належного рівня дисципліни праці. Низький рівень останньої пояснюється відчуженням робітників і колгоспників від засобів виробництва і, як наслідок, їхньою невмотивованістю до праці. Товариські суди уналежнено дослідником не до судової, а до виховної конструкції радянської держави.

Політичний бік питання автор убачає також у тому, що товариські суди, перебираючи на себе переважну частину справ із порушень дисципліни праці, запобігали їх розгляду на рівні районних судів, утримуючи радянську судову статистику в прийнятних для неї політичних межах. Останню можна було без цюнайменіших політичних втрат демонструвати світу. Детальне вивчення засадничих документів цих організацій дає змогу констатувати їхню суттєву еволюцію – від звичайного інструмента впливу на стан дисципліни праці до перетворення на важливий механізм формування спочатку моральних, а потім й ідеологічних орієнтирів суспільства. Наголошується на неперехідній ролі профспілок у масовій розбудові товариських судів. Без їхньої участі навряд чи взагалі стало б можливим утворення єдиної та цілісної системи впливу цих органів на суспільство. Водночас перебуваючи під безпосереднім впливом партії влади, вони приносили у свою діяльність ті завдання та принципи, яких вона вимагала.

Ключові слова: «відлига», лібералізація, професійні спілки, сталінщина, судова система, товариські суди, тоталітаризм.

Понад 70-річна історія існування радянської державності зафіксувала дивовижну кількість форм і методів діяльності владних структур, спрямованих на її збереження. Побудована на ілюзорних принципах, якими до того ще ніхто й ніколи не послуговувався в практиці державного будівництва, влада була змушена виявляти дива винахідливості задля свого збереження. Для цього їй довелося до непізнаванності видозмінити сутність усіх ланок політичної системи, зокрема й наймасовішої громадської організації – професійних спілок. Вона наділила їх низкою владних повноважень, залишивши за собою основне – право політичного керівництва. У сфері діяльності профспілок опинилися досить екзотичні організації – товариські суди, які створювали на кожному підприємстві, у цеху, колгоспі, при сільській раді. І хоча їх було названо судами, але фактично вони виконували виховну функцію. Однак це не були виховні заклади в прямому значенні цього слова. Починаючи з довоєнних часів вони періодично то з'являлися, а то зовсім щезали з практики профспілкового життя, аж поки їхня діяльність не була остаточно відновлена в 1951 році, що, на думку автора, зумовлювалося політичними причинами.

Наукові дослідження з окресленої проблематики, що вийшли друком останнім часом, є доволі численними, чим завдячуємо насамперед дослідникам О. М. Махині (Махиня О. М., 2009; Махиня О. М., 2011; Махиня О. М., 2012) та О. Г. Лазуренко (Лазуренко О. Г., 2018 (а), Лазуренко О. Г., 2018 (b), Лазуренко О. Г., 2019), які виконали їх у межах підготовки до захисту дисертаційних робіт. Можна погоджуватися, дискутувати чи навіть заперечувати деякі положення, винесені ними на захист, однак не можна не визнати скрупульозності та комплексності, з якими вони підійшли до аналізу предмету свого наукового пошуку. Єдине, у чому можна дорікнути авторам цих праць, – це те, що вони належним чином не виокремили політичний складник проблеми й не визначили місця й ролі професійних спілок у діяльності цих громадських утворень, які, прикриваючись своїм громадським статусом, виконували всі політичні забаганки партії влади. Утім, ми маємо бути вдячні авторам за це «упущення», оскільки саме воно й дає нам змогу провести подальше дослідження теми.

Ураховуючи зазначене, уся наявна на сьогодні наукова література з теми уявляється нам у вигляді листового пирога, що налічує чотири відносно самостійні, але пов'язаних між собою кластери. До першого ми зарахували праці, у яких безпосередньо висвітлюються різні аспекти діяльності товариських судів, зокрема й названі нами вище. Другий містить роботи, що характеризують радянську модель тоталітаризму, роль і місце в ній профспілок, а також, звичайно, дають характеристику епосі «відлиги», як одного з її складників (Даниленко В. (ред.), 2021). Цей вузол питань найближче підводить дослідника до політичного аспекту проблеми, який розглядається як визначальний, особливо якщо сприймати його не лише щодо діяльності профспілок як важливої ланки політичної системи, а й у ширшому значенні – у контексті формування особистості нового типу.

До третьої групи досліджень зараховано ті, що характеризують формування феномену радянської людини. Винайдений у СРСР, цей психотип особистості завжди був предметом пильної уваги влади, а напередодні й після затвердження Програми будівництва комунізму – і поготів. Американський історик Девід Л. Хофман називав ці владні потуги «вироснуванням мас» (Хоффманн Д. Л., 2018), його український колега Ю. Каганов використав інший термін – «конструювання радянської людини» (Каганов Ю., 2022). Однак не важливо, як назвати ці намагання, головне те, що вони були реальними й посідали своє місце в практиці радянського будівництва та виховання. Це й дає нам підстави висунути припущення, що товариські суди були одним з інструментів «вироснування» чи «конструювання» цієї «надлюдини» майбутнього: беззавітно відданої владі, надзвичайно працелюбною та безкорисливою, яка без вагань віддає перевагу громадським інтересам над власними, добросовісно працює на благо держави, а в повсякденному житті керується постулатами, окресленими партією, залишаючись вірною її ідеалам до кінця життя. Детальний перелік цих рис невдовзі буде сформульовано в Моральному кодексі будівника комунізму. Як результат – поява особливого типу ілюзорної ідентифікації особи, який становитиме дивовижний мікс громадських та індивідуальних рис. Він виявиться настільки стійким, що його на вияви можна буде натрапити й через три десятиріччя після повалення системи, що його виплекала.

З огляду на це, не можемо не наголосити на важливості для нашого дослідження праць ще однієї, уже четвертої, групи наукової літератури, яка допомагає розкрити сутність проблеми. Вона готувалася по гарячих слідах партійних постанов ще в 1960-ті роки (Ільчук О., 1960; Гончаров Г. І., 1961; Суслі Д. С., 1968). Питання політики в її цивілізаційному вимірі в ній, звичайно, винесено за дужки, а вся фабула публікацій просякнута неприхованими лестощами в бік панівної партії. Зрозуміло, що нині немає щонайменшого сенсу заперечувати чи дискутувати з їх авторами в питанні ідеології чи політики. Тому ми розглядаємо ці праці скоріше як джерело дослідження або як своєрідний тлумачний словник політичних намірів теоретиків того часу. Сутність сформульованих у них сентенцій часто ретельно приховували між рядками

нав'язливих партійних настанов. У них важко було визначити життєздатність, а якісь невдовзі залишаються просто намірами не дуже наполегливих побажань.

Отже, заявлена тема дослідження представлена досить повним історіографічним доробком, у якому залишаються не до кінця розкритими хіба що питання політичного призначення товариських судів, а також посередницької ролі радянських спілок у їх організації. Подальше дослідження цих питань дасть змогу не тільки повніше зрозуміти сутність радянської системи тоталітаризму, а й масштабніше осягнути природу сумнозвісного громадського чинника, який і забезпечував її тривале панування за всієї його очевидної алогічності. Перемежовування сталінських часів з епохою «відлиги» дасть змогу контрастніше виокремити особливості кожного з них, залишаючи при цьому незмінне спільне єство.

Мета статті – увиразнити й проаналізувати політичні аспекти діяльності товариських судів, що функціонували в межах кордонів Української РСР, у хронологічному діапазоні початку 1950-х – початку 1960-х рр., а також окреслити політичні завдання професійних спілок, під опікою яких вони перебували.

Виклад основного матеріалу почнемо з уточнення чинників, які зумовили вивчення політичного зрізу проблеми. Серед них насамперед виокремимо профспілковий фактор, який посідає в цій іпостасі чільне місце. Будучи важливим складником політичної системи і перебуваючи під впливом ідеології єдиної політичної партії, професійні спілки не могли виконувати жодної зі своїх компетенцій поза політикою останньої. Тому вся їхня діяльність уже первинно набувала політичних ознак і точно дотримувалася визначених політичних цілей. Отже, оскільки радянські тред-юніони апіорі не могли бути поза сферою політики, важко навіть припустити, що створені ними громадські утворення у вигляді товариських судів могли її оминати.

По-друге, щоб у подальшому уникнути помилкового уявлення про політичне значення товариських судів, варто, на нашу думку, виключити щонайменшу їх належність, крім хіба що самої назви, до судової системи республіки. Хоча з огляду на певні обставини, тут може виникнути оманливе враження про них, як про її безпосередній складник. Дійсно, відродження товариських судів здебільшого є заслугою першого повоєнного періоду та «відлиги» (на цій обставині зупинимося дещо пізніше). Але водночас у відзнаку останній варто поставити й реформування правової системи, результати якої, як порівняти із часами сталінщини, були більш ніж вагомими. Нині серед юридичної наукової спільноти навіть утвердилася думка, що здобутки правової реформи того часу дали змогу започаткувати в СРСР і УРСР «процес виокремлення самостійної і відносно демократичної судової влади» (Бігун В. С., 2014).

Тож численні зміни в правничій сфері, а це майже півтора десятка законодавчих актів, створювали ілюзію належності товариських судів до судової влади республіки. Насправді ж їх варто зарахувати до сонму виховних намірів, активованих владою в магмі повоєнних цивілізаційних протистоянь. Сприяла цьому й вимушена відмова від жорстких сталінських методів правового регулювання суспільного та виробничого життя, про що нам уже доводилося писати (Докашенко В., 2022). Відмова від старої методи регулювання виробничих відносин і відсутність нової, а вона напрацьовувалася майже впродовж 10 років, змусили владу активувати фактор громадського впливу, у якому безперечне лідерство мали радянські спілки. За нашими підрахунками, зробленими під час опрацювання тексту їхнього Статуту (редакція 1963 р.), вони в цей час мали біля 70 компетенцій¹, що надавало їм доступ до більшості сфер виробничого, громадського та суспільного життя. Із цього боку заслуховування на грудневому Пленумі ЦК КПРС (1957 р.) питання «Про роботу професійних спілок СРСР»² є першочерговим, навіть з урахуванням наявності всього сонмища проблем, що залишилися як спадщина після класич-

¹ Підраховано нами за: *Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден XIII съездом профсоюзов СССР 1 ноября 1963 г.* Москва: Профиздат, 1963. 49 с.

² О работе профессиональных союзов СССР. Постановление Пленума ЦК КПСС 16–17 декабря 1957 г. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.* Т. 9. 1956–1960. Москва: Политиздат, 1986. С. 215–222.

ного сталінізму. Пленум зробив спробу перетворити наймасовішу громадську організацію на своєрідний акумулятор громадського впливу на суспільство, що за своєю первинною сутністю є дійством глибоко політичним.

І все ж таки, незважаючи на всю вагомість дій «відлиги» в аспекті поновлення діяльності цих громадських утворень, першоджерела їх повоєнного відродження варто шукати в документах сталінської доби. Їх наріжним Каменем стала Постанова Ради Міністрів СРСР від 14 липня 1951 року, якою затверджено «Положення про товариські суди на підприємствах і в установах»³. З огляду на це, Секретаріат вищого органу профспілок 19 липня 1951 року зобов'язав усі свої структурні підрозділи «взяти участь в організації товариських судів на підприємствах і установах та всіляко сприяти їх практичній роботі»⁴. Водночас залишається не до кінця зрозумілим, принаймні в частині документального підтвердження, факту того, чому саме профспілки взяли на себе цю функцію. І як саме вони це зробили: за власною ініціативою чи на підставі рішення партії? Згідно з Положенням, вони разом із партійними й комсомольськими органами отримували лише право висувати кандидатури в члени суду. Про опіку над цими громадськими утвореннями в документі взагалі не йшлося. Принаймні нам так і не вдалося знайти документ, яким би партія доручала громадській організації виконання цієї справи.

До сфери компетенції судів належали випадки прогулів, запізнення на роботу, поява на робочому місці в нетверезому стані, невиконання наказу чи розпорядження керівництва, допущення браку, недбале ставлення до майна, порушення правил техніки безпеки... Це за умови, якщо зазначені порушення не тягли за собою кримінальної відповідальності. Не приховувалася й істинна мета їхньої діяльності. Вони створювалися з метою «сприяння вихованню працівників підприємств і установ в дусі свідомого виконання трудової дисципліни, високої відповідальності за доручену справу, точного і своєчасного виконання наказів і розпоряджень адміністрації...». Ну, і хто може заперечити, що цей набір таких бажаних для влади рис не був формою «конструювання» нової людини? Щоправда, залишається незрозумілою сама логіка реалізації ідеї. Формування окреслених якостей робітників об'єктивно вимагало широкого розголосу вищезгаданого Положення серед трудівників. Однак документ супроводжувався грифом «Без друку в пресі», що повністю дезавувало поставлену мету. Схоже, що тінь пізнього сталінізму ще виразно падала навіть на документи повоєнної епохи.

Того ж дня Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ про заміну судової відповідальності заходами дисциплінарного та громадського впливу, що може справити враження послаблення командно-адміністративного тиску. Утім, оманливість такого враження очевидна. Цей Указ мав серйозне застереження стосовно тієї категорії осіб, яка здійснила неодноразові й тривалі прогули. Крім того, директору підприємства надавався досить широкий спектр дисциплінарних засобів. Найсуворішим із них було звільнення з роботи з відповідним записом у трудовій книжці. Водночас зауважимо, що цей Указ не відміняв також судового переслідування щодо самовільного залишення робітниками підприємств⁵. Принагідно зазначимо, що остання обставина в умовах міграційного підходу до забезпечення промислових регіонів робочою силою мала неперехідне значення, на чому зупинимося пізніше. Зараз же спробуємо визначитися з причинами поновлення діяльності товариських судів.

На нашу думку, тут ми стикаємося з комплексом чинників, в основі яких лежить фактор всеосяжної світової повоєнної лібералізації суспільного життя. Сталінська система політичного та господарського управління швидко вловила цей тренд. Не підтримати його – значить однозначно випасти із системи світових політичних процесів, дати підстави для тверджень

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 288. Арк. 181–182.

⁴ Там само. Арк. 181.

⁵ Президиум Верховного Совета СРСР. Указ 14 июля 1951 года. О замене судебной ответственности рабочих и служащих за прогул, кроме случаев неоднократного и длительного прогула, мерами дисциплинарного и общественного воздействия. URL: <http://surl.li/morjvu> [дата звернення: 29.01.2025]

про недемократичність радянської системи виробничих відносин. Водночас дозволимо собі нагадати, що в 1951 р. ще продовжував діяти Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р., згідно з яким, за пропозицією тих же профспілок, не лише збільшено робочий день і тиждень, а й заборонено самовільне залишення робітниками й службовцями підприємств та установ. Дія цього Указу була дещо послаблена через заміну судової відповідальності засобами морального впливу, але всі інші його складники залишалися чинними. Самовільне залишення підприємства загрожувало працівникам ув'язненням від двох до чотирьох місяців, а черговий прогул без поважних причин міг призвести до виправно-трудова робіт на цьому ж підприємстві строком до шести місяців з відрахуванням на користь держави до 25% заробітку⁶.

Загалом, нам зрозуміле вибудовування логіки збереження названого Указу. Відбудова зруйнованого війною народного господарства відбувалася зовсім не за тим сценарієм, як доповідалося про це з високих трибун. Порушення дисципліни праці, яких так намагалися позбутися владні структури, відновлюючи товариські суди, вимірювалися втратою тисяч людиноднів. Як наслідок, безгосподарність та безвідповідальне ставлення до роботи стали ознакою того часу як у місті, так і в селі. Деякі факти просто вражають. Так, у Чернігівській області у квітні 1953 року ослаблений зимівлю та бідними кормами молодняк великої рогатої худоби вигнали на пасовисько, але після похолодання вчасно не загнали в приміщення. Як результат – загинуло понад 1 000 голів худоби⁷. Звернімо увагу, що цей інцидент трапився невдовзі після гучної постанови Ради Міністрів № 67 від 15 січня 1951 р. «Про хід зимівлі худоби в колгоспах і радгоспах Української РСР», у якій зазначалося, що внаслідок безгосподарності поголів'я худоби за пів року (1950 р.) значно скоротилося. Тому Рада Міністрів вимагала «Встановити систематичний контроль за доглядом, утриманням, кормлінням і збереженням поголів'я...»⁸.

Фактично критичним був стан дисципліни в промислових регіонах. У 1954 р. органами прокуратури проведено перевірку законодавства про працю на вугільних підприємствах Донбасу. Під час її лише у двох комбінатах і трьох трестах виявлено 130 041 прогульника, які допустили 232 078 прогулів⁹. У 1955 р. число засуджених за прогул сягнуло 11 895 осіб, 991 прогульника було виправдано, 35 055 засуджено за самовільне залишення підприємства (виправдано – 2 946)¹⁰.

Отже, труднощі відновлення утримували владу від негайного й остаточного скасування Указу. Ще раз зауважимо, що на це не змогла вплинути навіть уся вагомість геополітичних обставини. Тобто, з одного боку, влада була змушена демонструвати свою належність до просякненого лібералізмом повоєнного світу, з іншого – дотримуватися жорстких методів управління. Влада обрала третій варіант розвитку подій. Цей Указ не набув остаточного скасування, але й не застосовувався в судовій практиці. Влада радше воліла «забути» про наявність Указу, ніж повністю скасувати. Чи не тому з його остаточною відміною вона тягнула майже 5 років? Проте сьогодні, через багато років потому, цією «забудькуватістю» сповна послуговуються сучасні історики. Вона дає змогу не без цікавості спостерігати, як владні структури виходили із цієї ситуації.

Для прикладу проаналізуємо листи обласних комітетів партії з питань керівництва правоохоронними органами до ЦК Компартії України, надіслані у зв'язку з підготовкою до проведення республіканської наради представників силових структур. Так, у довідці від 26 березня 1953 р.

⁶ Президиум Верховного Совета СССР. Указ от 26 июня 1940 года. О ходе перехода на восьмичасовой рабочий день и семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений. URL: <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16456.htm> [дата звернення: 31.01. 2025]

⁷ ЦДАВО України, Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 2795. Арк. 142. (Животноводство, птицеводство, выполнение планов развития, выполнение планов поставок мяса).

⁸ ЦДАВО України, Ф. 2. Оп. 8. Спр. 2576. Арк. 275. (Оригінали постанов Ради Міністрів УРСР).

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО). Ф.1. Оп. 24. Спр. 4083. Арк. 89–90 (Информации обкомов КПУ в ЦК)

¹⁰ Там само. Спр. 4395. Арк. 113 (Справки административного отдела ЦК КПУ).

«Про стан та заходи боротьби з карною злочинністю в Кіровоградській області», адресованій Секретарю ЦК КПУ О. І. Кириченку, обласний комітет партії дає досить детальний аналіз усіх видів карної злочинності: вбивств, зґвалтувань, спекуляції, посадових злочинів, хуліганства, крадіжок власності. Але партійці обласного рівня не знали, куди зарахувати такі порушення трудової дисципліни, як прогули. Тому останні вони не виокремили в параграф, як це зроблено з іншими видами злочинів. Машиністка просто пропустила один рядок у тексті, відділяючи їх від характеристики стану попереднього виду криміналу. Ось і виходило, що злочини мали місце, був і механізм покарання винних у їх скоєнні, але на практиці він не застосовувався.

Це означає, що формально прогули та самовільне залишення роботи обком партії, як і раніше, згідно з Указом від 26 червня 1940 р., продовжували зараховувати до карних. До нього зверталися за крайньої необхідності, а могли й не використовувати. Наприклад, у 1952 р. на заводі «Червона зірка», що в Кіровограді, прогули здійснили 1 652 особи, 7 осіб самовільно залишили підприємство. Принагідно зазначимо, що жодного з порушників не притягнуто до відповідальності відповідно до сумнозвісного Указу¹¹. Це означає, що дія Указу обмежувалася формальним застосуванням. Тобто юридична норма не була вилучена й формально продовжувала діяти, але в судовій практиці не використовувалася або застосовувалася обмежено.

Чи означало це, що порушення дисципліни залишалися безкарними? Ні! Ось тут у пригоді й стали товариські суди. Вони перебрали на себе розгляд значної частини справ із порушень дисципліни праці. З одного боку, порушники не залишалися непокараними, товариські суди мали право оголосити громадський осуд, громадську догану або порушити перед адміністрацією клопотання про пониження порушника на посаді аж до звільнення¹². На перший погляд може здатися, що покарання не було аж занадто суворим, але таке уявлення є хибним, тому що внутрішній порядок функціонування підприємств загрожував засудженому товариським судом, повним або частковим позбавлення додаткових матеріальних виплат. Тобто рішення суду негайно підкріплювалося заходами матеріального впливу.

З іншого боку, товариські суди, беручи на себе переважну частину справ із порушень дисципліни праці, запобігаючи їх розгляду на рівні районних судів, утримували радянську статистику в пристойних політичних межах. Складно уявити, яких політичних збитків було б завдано політичній системі, якби всі понаднормові прогули розглядали районні суди. Навряд чи комусь у СРСР вдалося б уникнути статусу засудженого. У першій половині 1952 р. кількість прогулів у Ворошиловградській, Сталінській, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій областях і м. Києві сягнула позначки 117 734, а в другому півріччі – 131 359¹³. І це лише в п'яти з 25 областей Української РСР. Ще гіршими були справи із самовільним залишенням робітниками підприємств. У другій половині 1952 р. за рішенням судів через самовільне залишення підприємств лише в чотирьох областях (Миколаївська, Сталінська, Ворошиловградська, Дніпропетровська) розшукувалося міліцією 27 319 осіб. Вдалося знайти лише 10 559, що становило 38,6 %¹⁴. Продовження цієї політики загрожувало тим, що більша частина суспільства могла мати судимість за прогули, а іншу розшукували б за самовільне покидання місця роботи.

Погодьмося, чудовий матеріал для зарубіжних аналітиків, названих у СРСР «буржуазними фальсифікаторами». Саме вони піддавали аргументованій та нищівній критиці всю систему соціалістичного будівництва. На основі цих і подібних даних можна було не лише успішно дезавуювати рівень ефективності радянської економіки, а й піддати небезпідставному сумніву раціональність подальшого збереження всієї системи виробничих відносин, заснованій на державній формі власності. З цього погляду товариські суди вже не були такими безневинними

¹¹ ЦДАВО України, Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 2818. Арк. 190 (Совещание о происшествиях и борьбе с уголовными преступлениями).

¹² ЦДАВО України, Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 288. Арк. 182 (Постановления Совета Министров СССР).

¹³ ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 3036. Арк. 55. Информации и справки по видам работы профсоюзов (товарищеские суды, дисциплина труда, соцсоревнование).

¹⁴ Там само. Арк. 54.

та нікчемними утвореннями, як може здатися. У дійсності вони відігравали роль важливого інструменту збереження радянської політичної системи, а професійні спілки, які ними опікувалися, виконували важливі організаційну та управлінські функції. Водночас зауважимо, що обидві недооцінювали як практики господарської роботи в роки радянської дійсності, так і сучасні дослідники з погляду політичного значення їхньої діяльності.

Не змінилася роль товариських судів і в наступний період історичного розвою, який отримав назву «відлига». Побудована на повному запереченні сталінізму, намагаючись засвідчити значущість запропонованих нею змін, вона повністю скасувала судову відповідальність за багаторазові прогули та самовільне залишення місця роботи. І хоча автори Указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 квітня 1956 р. стверджували, що ці заходи стали можливим через зміцнення дисципліни праці, «зростання свідомості трудящих, підвищення їх добробуту та культурного рівня»¹⁵, насправді ж ситуація була іншою. Привчені до жорстких методів управління трудівники відреагували на заходи пом'якшення управління зростанням порушень широкого діапазону дисципліни праці – від звичайних прогулів до порушення техніки безпеки. Тому з погляду інтересів адміністрації підприємств, яка теж керувалася принципами жорсткого адміністрування, таке рішення було передчасним і здебільшого дотримувалося політичних цілей.

І в цьому вони мали рацію. Ухвалений рівно через два місяці після завершення роботи XX з'їзду КПРС Указ від 25 квітня мав засвідчити внутрішньому та зовнішньому споживачеві всю рішучість намірів творців «відлиги» відмовитися від щонайменших деталей сталінського менеджменту. Навіть поспіх, з яким було ухвалено Указ, засвідчує, що він був логічним продовженням політики засудження культу особи Сталіна, а не зростанням свідомості мас, про що зазначалося в його констатуючій частині. Перед владою постало питання пошуку заміни судових методів впливу на трудящі маси іншими, менш одіозними. Логіка соціалістичної власності на засоби виробництва підказувала теоретикам «відлиги», що ним може бути метод громадського впливу на порушників дисципліни. Логіка зрозуміла: суспільна власність – громадський вплив.

Першою такою спробою була постанова грудневого 1957 року Пленуму ЦК КПРС «Про роботу професійних спілок», яку ми вже згадували на початку цієї розвідки. У ній наймасовіша громадська організація постає уособленням колективності керівництва. Під впливом XX з'їзду владникам, мабуть, дуже хотілося показати, що управління державою й народним господарством надалі здійснюватиме не вождь, як це було в часи класичного сталінізму, а народні маси через громадську організацію, наділену значною кількістю функцій. Саме через профспілки, як зазначається в Постанові пленуму, «робітничий клас здійснює свій контроль за діяльністю господарських керівників, що чинять управління на основі принципів єдиноначальності». Водночас у документі наголошувалося, що виконувати ці завдання профспілки можуть «лише за умови керівництва з боку партії, за її допомоги і підтримки»¹⁶.

Подальшого розвитку тема громадського впливу набула через два роки, у винесеному на всесоюзне обговорення проєкті закону «Про підвищення ролі громадськості в боротьбі з порушеннями радянської законності і правил соціалістичного співжиття». Щоправда, його подання мало вигляд того, що підготовка Проєкту здійснювалася з ініціативи самих трудящих, про що йшлося, наприклад, на сторінках «Радянської Донеччини»¹⁷.

Провідне місце в Проєкті закону належало товариським судам. На цей раз у ньому вже чітко прописувалося, що «керівництво товариськими судами на підприємствах, організаціях і

¹⁵ Президиум Верховного Совета СССР. Указ от 25 апреля 1956 года. Об отмене судебной ответственности рабочих и служащих за самовольный уход с предприятия и из учреждения, и за прогул без уважительных причин. URL: <http://surl.li/saipio> [дата звернення: 1.02.2025]

¹⁶ О работе профессиональных союзов СССР. Постановление Пленума ЦК КПСС 16 – 17 декабря 1957 г. *КПСС в резолюциях...* Т. 9. С. 218, 227.

¹⁷ Проект Закона про підвищення ролі громадськості в боротьбі з порушеннями радянської законності і правил соціалістичного співжиття. *Радянська Донеччина*. 1959, 24 жовт.

установах здійснюється профспілковими органами»...¹⁸. Того ж дня на обговорення винесено проєкт Примірного положення про товариські суди. Верховній раді кожної з республік на його основі пропонувалося затвердити власну редакцію Положення¹⁹.

Можна, звичайно, цей крок трактувати як розширення прав республік, що зовні й мало такий вигляд, хоча, на нашу думку, тут ми стикаємося скоріше з елементарним перекладанням відповідальності за стан дисципліни праці на органи влади союзних республік. Спробуємо пояснити. Оскільки вибір форми власності був виключно прерогативою центральних органів влади, закріплений згодом Конституцією СРСР, то такий жест «доброї волі» вищого законодавчого органу Союзу вбачається більше, ніж сумнівним. Дійсно, зважаючи на практику радянського будівництва, державна власність була найменш ефективною її формою. У такому разі основна причина порушень трудової дисципліни простежується саме в ній. Тому такий «щедрий» жест, як передача повноважень щодо затвердження власних положень про товариські суди в республіки, видається саме перекладанням відповідальності за стан виробничої дисципліни із союзних органів державної влади на республіканські. Виходить, що рішення про першопричину порушень (вибір форми власності) ухвалювали в Москві, а боротьбу з її наслідками перекладали на республіки.

Не можна оминати ту обставину, що організація та функціонування товариських судів до 1959 року включно здійснювалася на основі сталінського Положення, затвердженого ще в 1951 р. Навряд чи цей факт можна зарахувати до звичайного недогляду. Найімовірніше, владу «відлиги» цілком влаштовували результати роботи цих громадських утворень, сконструйованих ще за сталінськими лекалами. Якби у владників виникли якісь принципові питання до роботи судів, то засади їх функціонування зручно було оновити ще в 1956 році після XX з'їзду або в 1957 році після грудневого Пленуму ЦК. Реальна ж спроба адаптувати товариські суди до умов «відлиги» почалася лише після XXI з'їзду КПРС, який проголосив остаточну перемогу соціалізму в СРСР. Результатом стала підготовка проєкту Примірного положення, про який ми згадували раніше.

Аналіз основних тез Проєкту засвідчує, що за основу нового документа взято той же сталінський варіант. Як і його попередник восьмирічної давності, це Положення, хоч і з певними уточненнями, орієнтувалося на утримання належного рівня дисципліни праці. Проте ст. 6 доповнена добрим десятком нових позицій, які значно розширювали повноваження цих громадських формувань. До них належало судове вирішення малозначущих конфліктних ситуацій, які могли бути результатом як особистих стосунків, так і тих, що виникали в процесі виробництва чи були наслідком несуттєвих проступків громадян. Своєю чисельністю вони роз'їдали морально-психологічний клімат, створювали атмосферу напруги, зумовлюючи негативні емоції та невдоволення. Хоча для вирішення таких конфліктів часто було достатньо участі третьої сторони. Нею стали товариські суди з досить широким переліком прав.

До таких, згідно з Положенням, належали: право розглядати справи про ухиляння громадян від суспільно корисної праці, про невиконання обов'язків з виховання дітей, про образу, заподіяння побоїв, про дрібне браконьєрство, про виготовлення самогону, про псування житлових і нежитлових помешкань. Сюди ж зараховано спори мешканців з оплати комунальних послуг, майнові спори між громадянами в межах 500–1 000 рублів за умови взаємної згоди. Перелік нових повноважень яскраво засвідчує цілковиту доречність використання цього методу виховання для влади. Очевидно, проаналізувавши досвід повоєнної діяльності товариських судів, комісія з підготовки Проєкту визнала його позитивним і вирішила розширити повноваження цих інституцій. Детальне їх вивчення дає змогу зробити висновок про те, що внесення їх до

¹⁸ Проєкт Закону Про підвищення ролі громадськості в боротьбі з порушеннями радянської законності і правил соціалістичного співжиття. *Радянська Україна*. 1959. 23 жовтня.

¹⁹ Примірне Положення про товариські суди. Проєкт. *Радянська Україна*. 1959. 23 жовтня.

компетенції товариських судів допомагало локалізувати значну кількість конфліктних ситуацій у межах трудового колективу, використовуючи фактори морального впливу.

Звичайно, перебіг підготовки нового Проекту положення суттєво відрізнявся від процедури ухвалення попереднього, що, власне, характеризувало нову епоху радянського розвою. Так, наприклад, якщо в 1951 р. на затверджене Положення напустили туман таємничості, забезпечивши його відповідним грифом, то в 1959 р. все відбувалося навпаки: задіяли всі можливі фактори, щоб зробити його надбанням мас. Опублікований у центральній і місцевій пресі Проект з ініціативи партійних, профспілкових і комсомольських організацій широко обговорювався на зборах трудових колективів промислових і сільськогосподарських підприємств, у колгоспах та місцевих радах. Тут він поступово обростав пропозиціями й зауваженнями. Активно долучалася до обговорення центральна та місцева преса. Влада «відлиги» намагалася так показати результати «повної перемоги соціалізму».

Не можна не визнати винахідливості та навіть вишуканості цього плану. Повсюдне усунення тисяч конфліктних ситуацій у десятиденний термін, а саме такий строк Примірне положення надавало товариським судам для розгляду справи, справляло саме таке враження. Суперечності, які отруювали мікроклімат колективів і сусідів по комунальних квартирах роками, швидко вирішували на місцях. Тобто конфліктність усувалася з виробничого й побутового поля, що на політичному фоні «повної перемоги» соціалізму створювало ілюзію впевненого поступу суспільства вперед. Останнє й переміщало цей задум у політичну площину. Звідси й наполеглива пропаганда розширення повноважень судів. Наприклад, «Луганська правда» в грудні 1959 р. з огляду на це писала: «Назріло питання, щоб суди громадськості розширяли свої функції і почали розглядати ширше коло справ. Необхідно, щоб товариські суди зайнялися поведінкою членів трудових колективів не тільки на роботі, а й у побуті»²⁰.

Зрозуміло, ми далекі від ідеалізації процесу «всенародного» обговорення Проекту, як у цьому намагалася переконати влада. Радянський різновид лібералізму не міг не датися взнаки, тому не варто дивуватися, скажімо, що учасники обговорення могли не знати навіть його предмета, а самі пропозиції «творилися» не деінде, як у кабінетах партійних чи профспілкових функціонерів, а на зборах лише озвучувалися трудівниками. Утім, навіть з урахуванням всієї палітри формалізму, притаманного етапу «повної перемоги» соціалізму ухвалення Проекту в такий спосіб суттєво відрізнялося від процедури затвердження його аналога зразка 1951 р.

Після тривалого обговорення Верховна Рада Української РСР 15 серпня 1961 р. врешті затвердила «Положення про товариські суди Української РСР». У плані поставленої проблеми воно мало чим відрізняється від Проекту, підготовленого в 1959 р. Хіба що вигадливішими стали окремі позиції, які в тексті було поділено на дві, а то й три самостійні компетенції. Об'єднано було також статті 5 і 6. Тепер в одній статті поєднувалися дисциплінарні та моральні компетенції цих громадських утворень. І все ж таки в новому документі чітко виокремлюється одна нова обставина, що наділяє її політичним, навіть концептуальним значенням. Ідеться про ст. 1, якою укладачами Положення зроблено глибокий і неприхований реверанс у бік панівної партії, що є, безумовно, дійством політичним. Товариські суди, зазначається в ній, «покликані активно сприяти вихованню громадян у дусі комуністичного ставлення до праці...»²¹. Неважко переконатися, що останнє логічно випливає з постулату Морального кодексу будівника комунізму: «Добросовісний труд на благо суспільства, хто не працює, той не їсть». Але Кодекс у цій частині з дивовижною точністю накладався на послання апостола Павла фесалонікійцям: «Якщо хтось не хоче працювати, то хай і не їсть» (2 Фес. 3, 10), – написано в Святому Писанні.

Залишається тільки здогадуватися, коли укладачі Положення встигли внести до нього уточнення про ставлення громадян до праці. Тут вони виявили дивовижну спритність, якщо вра-

²⁰ Тодорова З. Судит общественность. *Луганська правда*. 1959. 4 грудня.

²¹ Положение о товарищеских судах Украинской ССР. *Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної республіки*. 1961. 25 серпня, № 35.

хувати, що Проєкт третьої партійної програми, до якої ввійшов Кодекс будівника комунізму, опубліковано 15 серпня, і цього ж дня Верховна Рада УРСР затвердила «Положення про товариські суди Української РСР». Залишимо розгадку цієї головоломки всім охочим. Ми, однак, звернемо увагу на одкровення одного з розробників Кодексу Федора Бурлацького, який у своїх спогадах зізнався в авторстві ідеї максимального його морального наближення до Біблії. Якщо це так, то тоді й аналізоване нами Положення в цьому аспекті теж скановане зі Святого Писання. Певні, ніхто не здивується, якщо виявиться, що й інші статті Нового положення, крім тієї, що вже наведена нами, беруть свої витоки зі Святого Письма. Тому, очевидно, треба просто погодитися з думкою деяких авторів, яку, вочевидь, можна застосувати й до нашого випадку: «з “відсталого релігії” бралось все, що могло задовольнити сучасні ідеї і діяти заради їхнього розвитку» (Куриляк В., 2021, с. 60). Утім, усе вищезазначене вимагає подальшого ретельного порівняльного аналізу інших статей Кодексу та Положення про діяльність товариських судів з Біблією, до чого ми збираємося повернутися пізніше.

Аналіз політичних завдань, що постали перед товариськими судами та профспілками, які ними опікувалися, дає змогу дійти певних висновків. По-перше, причину відновлення функції товариських судів автор бачить у переважанні ліберальних тенденцій розвитку цивілізації після Другої світової війни. Використовуючи ідею товариських судів, керівництво країни намагалося вирішити не тільки питання дисциплінарного ґатунку. Спочатку воно докладало всіх зусиль, щоб довести цивілізованому світу свою рішучу відмову від жорстких передвоєнних і воєнних методів управління виробництвом, переконуючи світову громадськість у наявності в СРСР якогось особливого, вищого виду демократії.

По-друге, ґрунтовне вивчення засадничих документів, якими у своїй роботі керувалися ці громадські утворення, дає змогу констатувати їх суттєву еволюцію в інтересах держави: від звичайного інструмента впливу на стан дисципліни праці в умовах повного відчуження робітника від засобів виробництва на завершальному етапі сталінщини до перетворення на важливу деталь складного механізму, формування таких необхідних для влади спочатку моральних, а потім й ідеологічних орієнтирів суспільства вже на етапі «відлиги».

По-третє, варто відзначити неперехідну роль професійних спілок у масовій розбудові товариських судів. Без участі радянських тред-юніонів навряд чи взагалі стало б можливим утворення єдиної та цілісної системи функціонування цих органів впливу на суспільство. Водночас, перебуваючи під безпосереднім керівництвом партії влади, вони привносили в діяльність судів ті завдання та принципи функціонування, яких вимагалось.

Список літератури

1. Бігун В. С., 2014. Бойко І. Й., Бондарук. *Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку*. Київ: Наукова думка.
2. Гончаров Г. І., 1961. *Перед судом товаришів*. Київ: Держвидав УРСР.
3. Даниленко В. (ред.), 2021. *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси*. Київ: Інститут історії України.
4. Докашенко В., 2022. Профспілки та дисципліна праці крізь призму політичних завдань «Відлиги». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Т. 36. Кам'янець-Подільський. 226–247.
5. Ільчук О., 1960. Роль громадськості в здійсненні радянського правосуддя. Київ: Держполітвидав УРСР.
6. Каганов Ю., 2022. *Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика».
7. Куриляк В., 2021. Палій Д. Марксистські підходи до інтеграції комуністичної та релігійної ідеології: богопошук та богобудівництво. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. Вип. 35. Львів. 53–63.
8. Лазуренко О. Г., 2018 (а). Застосування громадської відповідальності в товариських судах Української РСР в 1960-х рр. *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки*. Число 28. Вип. 12. Черкаси. 15–19.

9. Лазуренко О. Г., 2018 (b). Особисте та приватне життя під прицілом товариських судів Української РСР на початку 1960–х років. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Вип. 137 (10). Київ. 66–69.
10. Лазуренко О. Г., 2019. *Товариські суди Української РСР в умовах лібералізації (1958–1964)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Переяслав-Хмельницький.
11. Махія О. М., 2009. Становлення роботи товариських судів у добу «відлиги». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Вип. 3. Тернопіль. 151–155.
12. Махія О. М., 2011. *Залучення громадськості до боротьби із правопорушеннями у добу «відлиги» (1958–1964 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Черкаси.
13. Махія О. М., 2012. Діяльність товариських судів у контексті лібералізації радянської правоохоронної системи доби «відлиги». *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. №9. Черкаси. 120–123.
14. Сусліс Д. С., 1968. *Історія суду Радянської України (1917–1967 рр.)*. Київ: Видавництво Київського університету.
15. Хоффманн Д. Л., 2018 *Взращивание масс. Современное государство и советский социализм. 1914–1939*. Москва: Новое литературное обозрение.

Viktor Dokashenko

TRADE UNIONS AND COMRADIAN COURTS IN THE CONTEXT OF POST-WAR POLITICAL TRANSFORMATIONS (1951–1964)

The problem of political activities of comradian courts managed by trade unions in the period of the early 50s–early 60s of the past century is investigated. The purpose of the article is to express and analyze the political aspects of the activities of the comradian courts that operated within the Ukrainian SSR in the chronological range of the early 1950s– early 1960s, as well as to outline the political tasks of the trade unions under which leadership they were. The choice of chronological boundaries is dictated by the need to compare Stalin's approaches to the functioning of these public entities with the actions of the "thaw" figures.

The author sees the reasons for their revival, firstly, in the dominance of liberal tendencies in the post-war world, which the leaders of the USSR at that time could not avoid. Another low motive for the resumption of the work of public courts was, on the one hand, the urgent need to abandon rigid methods of regulating industrial relations, and on the other, the need to maintain an appropriate level of labor discipline. The low level of the latter is explained by the alienation of workers and collective farmers from the means of production and, as a consequence, their lack of motivation to work. The researcher considers the comradian courts not to be a judicial, but rather an educational construction of the Soviet structure.

The author also sees the political side of the issue in the fact that the comradian courts, by diverting the majority of cases of violations of labor discipline, thereby prevented their consideration at the level of district courts, thereby keeping the Soviet judicial statistics within the acceptable political limits. A detailed study of their fundamental documents allows stating their significant evolution: from an ordinary tool for influencing the state of labor discipline to their transformation into an important mechanism for forming first the moral and then the ideological guidelines of society. The indispensable role of trade unions in the massive development of comradian courts is noted. Without their participation, it would hardly be possible to form a single and integral system of action of these bodies influencing on society. At the same time, being under the direct leadership of the ruling party, they brought into their activities the tasks and principles that it required.

Key words: "thaw", liberalization, professional unions, Stalinism, judicial system, comradian courts, totalitarianism.

References

1. Bigun V. S., 2014. Bojko I. J., Bondaruk T. I. *Sudova vlada v Ukraïni: istorichni vitoki, zakonomirnosti, osoblivosti rozvitku* [Judiciary in Ukraine: Historical Origins, Patterns, and Peculiarities of Development]. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian).
2. Honcharov G. I., 1961. *Pered sudom tovarishiv* [Before the court of comrades]. Kyiv: Derzhvidav URSR. (In Ukrainian)
3. Danylenko V. (ed.), 2021. *Ukrayinske suspilstvo v 1960–1980-x rr. Istorychni narysy* [Ukrainian Society in the 1960s and 1980s: Historical Essays]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny. (In Ukrainian).

4. Dokashenko V., 2022. Profspilki ta disciplina praci kriz prizmu politichnih zavdan «Vidlyhy» [Trade Unions and Labour Discipline through the Prism of the “Vidlyha’s” Political Objectives]. *Naukovi praci Kamyanec-Podilskogo nacionalnogo universitetu imeni Ivana Ogiienka: Istorichni nauki*. Vol. 36. Kamyanec-Podilskiy. 226–247. (In Ukrainian).
5. Ilchuk O., 1960. *Rol gromads'kosti v zdiysnenni radjanskogo pravosuddja* [The role of the public in the administration of Soviet justice]. Kiiv: Derzhpolitvidav URSR. (In Ukrainian).
6. Kaganov Ju., 2022. «Konstruivannja «radjans'koї ljudini» (1953–1991): ukrainska versija [The construction of the “Soviet man” (1953–1991): Ukrainian version]. Odesa: Vidavnychij dim «Gel'vetika». (In Ukrainian).
7. Kurylyak V., 2021. Palij D. Marksysts'ki pidxody do intehracyi komunistychnoyi ta relihijnoyi ideolohiyi: bohoshuk ta bohobudivnytvo [Marxist Approaches to the Integration of Communist and Religious Ideology: God-Searching and God-Building]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: filosofsko-politolohichni studiyi*. Is. 35. Lviv. 53–63. (In Ukrainian).
8. Lazurenko O. H., 2018 (a). Zastosuvannya hromadskoyi vidpovidalnosti v tovaryskyh sudah Ukrayinskoyi RSR v 1960-x rr. [The Application of Public Liability in the Comrades' Courts of the Ukrainian SSR in the 1960s] *Humanitarnyi visnyk. Seriya: Istorychni nauky*. Vol. 28. Is. 12. Cherkasy. 15–19. (In Ukrainian).
9. Lazurenko O. H., 2018 (b). Osobyste ta pryvatne zhyttja pid prydom tovaryskyx sudiv Ukrayinskoyi RSR na pochatku 1960-x rokiv [Personal and private life in the crosshairs of the Ukrainian SSR's comrades' courts in the early 1960s]. *Hileya: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovyx prac*. Is. 137 (10). Kyiv. 66–69. (In Ukrainian).
10. Lazurenko O. H., 2019. *Tovaryski sudy Ukrayinskoyi RSR v umovah liberalizacyi (1958–1964)* [Companies' courts of the Ukrainian SSR in the context of liberalisation (1958–1964)]: avtoref. dys ... kand. ist. nauk: spec. 07. 00. 01. Pereiaslav-Khmelnitskyi. (In Ukrainian).
11. Maxynya O. M., 2009. Stanovlennja roboty tovaryskyx sudiv u dobu «vidlyhy» [Establishment of the work of community courts in the “vidlyha” era]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho nacionalnogo pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istoryia*. Is. 3. Ternopil. 151–155. (In Ukrainian).
12. Maxynya O. M., 2011. *Zaluchennja hromadskosti do borotby iz pravoporushennyamy u dobu «vidlyhy» (1958–1964 rr.)* [Involvement of the public in the fight against offences in the “vidlyha” era (1958–1964)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spec. 07. 00. 01. Cherkasy. (In Ukrainian).
13. Maxynya O. M., 2012. Diyalnist tovaryskyx sudiv u konteksti liberalizacyi radyanskoyi pravooxoronnoyi systemy doby «vidlyhy» [The Activity of the Friendly Courts in the Context of Liberalisation of the Soviet Law Enforcement System in the “Vidlyha” Period]. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya: Istorychni nauky*. №9. Cherkasy 120–123. (In Ukrainian).
14. Suslo D. S., 1968. *Istoriia sudu Radianskoi Ukrainy (1917–1967 rr.)* [History of the Court of Soviet Ukraine (1917–1967)]. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu. (In Ukrainian).
15. Xoffmann D. L., 2018. *Vzrashhyvanye mass. Modernoe gosudarstvo i sovetskij socializm. 1914–1939* [Educating the masses. The Modern State and Soviet Socialism]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. (In Russian).